

А. І. ФУРМАНСЬКА

РЕЛЬЄФИ ВЕРШНИКІВ З ТІРИ

В 1931 р. в Тірі при дослідженні будинку кінця II—III ст. н. е. в засипі одного з приміщень були знайдені два рельєфи¹. Разом з ними зустрінуті дві світлоглинняні амфори з вузькою шийкою і мідна монета Тіри із зображенням Юлії Мамеї з надкарбівкою, що датується часом після 235 р.

Перший рельєф (№ 4, Б—Д—61 р., рис. 1) зберігся добре. Матеріал — сірий мармуроподібний вапняк. Розміри плити: висота—27,5 см, ширина 32 см, товщина — 7,5 см. Площа рельєфу — 29×24 см. Задній бік плити невідполірований, а обробка основи її не закінчена. Праворуч біля основи плити є спеціально зроблене заглиблення для закріплення шипа другої, основної плити, в яку вставлялась перша. Верхня частина останньої звичайно завершувалась фронтоном, а внизу чи зверху над рельєфом вміщувалась присвята.

На плиті рельєфом були нанесені такі зображення: в центрі — вершник, що скаче вправо, праворуч — дерево життя та змія, що обвила стовбур, між ногами коня і деревом — собака і дикий кабан, який біжить йому назустріч. Вершник одягнений в короткий хітон, через праве плече перекинуто плащ, що розвивається по вітру. Тканина одягу підкреслена вертикальними лініями. Лівою рукою вершник тримається за гриву коня, в його правій руці — батіг замість звичайного списа чи дротика. Головний убір ледве позначений, волосся передане злегка наміченими хвилястими лініями, риси обличчя подані схематично. Морда і грива коня трактовані сумарно, а опущений хвіст — окремими хвилястими лініями. Розлютований собака з подовженою мордою готовий вчепитись в морду кабана. Особливо підкреслені сильні передні ноги кабана. Його грива позначена короткими косими лініями. Дуже чітко зображене дерево життя: могутній стовбур та гілляста корона. Цілком реалістично виглядає змія: гостра морда з роззявленою пащею, товстий тулуб. Її хвіст, що лежить на тулубі кабана, символізує вдале полювання. В цілому виконання реалістичне, хоч і грубувате, ремісничне.

Другий рельєф (№ 11, Б—Д—61 р., рис. 2) виконано на прямокутній плиті. Мармур білий, дрібнозернистий. Розміри плити: висота — 20 см, ширина — 16,5 см, товщина — 2,5 см. Збереженість середня, відсутній нижній правий кут плити. Поверхня рельєфу заглажена, всі її боки добре відполіровані. В невеликому заглибленні в рамці вміщено рельєф досить складної композиції. Площа його — 18,5×13 см. В центрі композиції зображений вершник, що скаче вправо, одягнений в короткий підперізаний хітон. Плащ, як і на першому рельєфі, пере-

¹ Зберігаються в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї.

Рис. 1. Перший вапняковий рельєф.

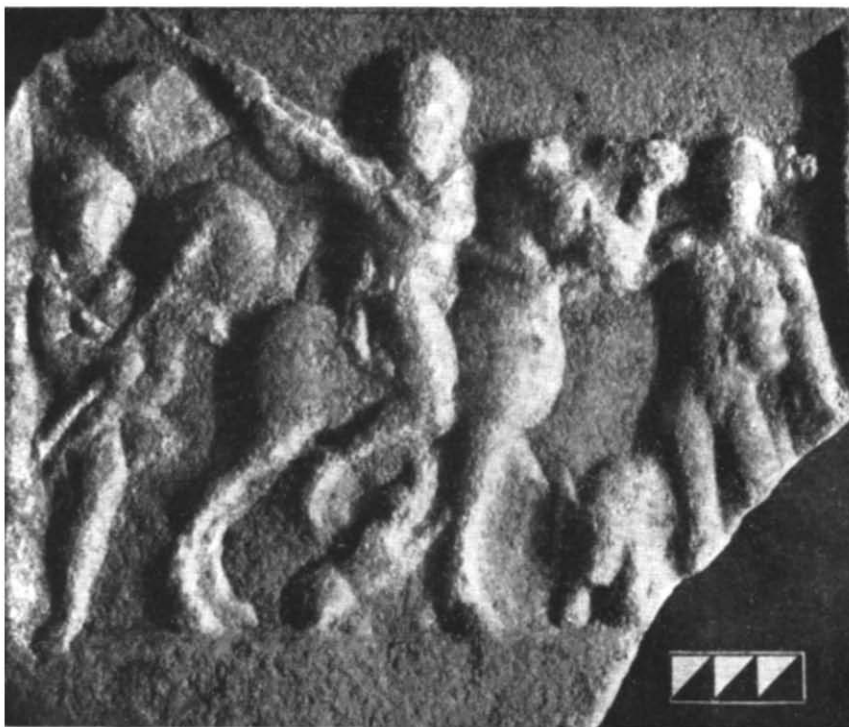

Рис. 2. Другий мармуровий рельєф.

кинутий через праве плече. В правій руці вершника спис, лівою рукою він тримається за гриву коня. Біля правого боку вершника висить сагайдак. Риси обличчя вершника згладжені. Динаміка фігури передана тим, що тулуб звернений в правий бік, а обличчя зображене en face.

Чітко переданий невеликий кінь у вуздечковому вбранні. Перед конем стоїть фігура юного Геракла, в його піднятій правій руці — палиця в горизонтальному положенні, через ліву руку перекинута шкура лева. Ліва нога Геракла дещо висунута вперед. Біля вершника з лівого боку стоїть напівобернена фігура юнака. Риси його обличчя згладжені, він одягнений в короткий хітон, не взутий. В правій руці, дещо зігнутий в лікті, він тримає дротик, а в лівій руці — круглий щит. Між ногами коня і правою ногою вершника знаходиться зображення собаки з піднятою мордою, що сидить. Біля лівої ноги Геракла видно передню частину тулуба дикого кабана.

Таким чином, на обох рельєфах відтворена сцена полювання на дикого кабана.

Другий рельєф відрізняється від першого меншими розмірами, якістю матеріалу і деякими деталями зображень. Крім того, другий рельєф виконаний більш майстерно і реалістично. Більшість подібних рельєфів, виходячи з стилю написів та супровідного матеріалу, датується II—III ст. н. е. Вони виконані у реалістичному стилі.

В Малій Азії та західних римських провінціях найбільш поширеними були зображення Мітри, що вбиває бика². М. І. Ростовцев вважав досить звичним зображення і кінного Мітри, хоч і не таким популярним³.

На рельєфах з Тіри ми не бачимо традиційного зображення Мітри. Повної аналогії нашим рельєфам виявити не вдалось. Найближчою аналогією першому тірському рельєфу є надмогильні рельєфи з околиць Одесоса та Філіпополя. На рельєфі з Одесоса зображено вершника із списом на коні, що скаче вправо, дерево життя наче виростає з віттаря, з-за нього виглядає морда кабана, назустріч мчить собака⁴. Над рельєфом — грецький напис. На рельєфі з Філіпополя ті ж самі мотиви. На тірському рельєфі окремі деталі зображені більш реалістично, відсутні деякі мотиви, які вважаються обов'язковими для фракійських рельєфів, наприклад зображення віттаря. Розміри рельєфів приблизно однакові. Оскільки основна плита з написом не збереглась, трудно віднести наш рельєф до групи вотивних або надмогильних пам'яток, хоч найближчими аналогіями їм є надмогильні плити. Обробка цього рельєфу не завершена. Своєрідна трактовка окремих деталей композиції дає підстави припускати його виготовлення в самій Тірі.

Подібні пам'ятки походять з Харакса. Особливо близький нашому рельєфу по сюжету мармуровий надгробок із зображенням сцени полювання на дикого кабана⁵. На ньому рельєфом зображений вершник у плащі, що розвивається по вітру. В його правій руці — дротик, у лівій — повід. Нижче вершника — собака, назустріч якому біжить поранений кабан. Зліва від вершника — дерево життя. Напис під рельєфом вказує на те, що під цією плитою був похований помічник командира I фракійської когорти Л. Фурій Севт.

² F. Cumont, *Textes et monuments Figures aux mysteres de Mithra*, t. I—II, Брюссель, 1899.

³ М. И. Ростовцев, *Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре*, ИАК, вип. 49, 1913, стор. 32.

⁴ G. Michailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, t. I, София, 1956, стор. 141, 288, табл. 78.

⁵ В. Д. Блаватский, *Античная археология Северного Причерноморья*, М., 1961, стор. 164, рис. 82. В Хараксі знайдено ще кілька фрагментів таких рельєфів. Див. В. Д. Блаватский, *Харакс*, МИА, № 19, 1951, стор. 256 і далі, рис. 6, 2, 3.

На думку М. І. Ростовцева, в Хараксі знаходилося святилище фракійських богів⁶. Він припускав, що таке ж святилище існувало в околицях або в самій Ольвії. Підставою для цього послужили поодинокі фрагменти подібних рельєфів, визначені в колекції П. Й. Бурачкова в Московському історичному музеї як «дрібні предмети з Ольвії». На цих уламках мармурових рельєфів збереглося часткове зображення Мітри, який убиває бика, передніх ніг бика і одного з геніїв з піднятим смолоскипом, частини правої ноги вершника, ніг і тулуба кабана, задніх ніг собаки, бюста одного з бородатих богів (Ескулапа, Юпітера) з гілкою в правій руці⁷. З Ольвії нам відомі ще дві випадкові знахідки вотивних рельєфів із зображенням вершника⁸.

До цього ж кола пам'яток належить знахідка в Козирці фрагментованої вапнякової плити з рельєфним зображенням⁹. На ній представлений вершник, фігура людини в довгому вбранні, що стоїть перед ним, дві собаки, які нападають на кабана. Таким чином, і тут дуже примітивно відображена сцена полювання на дикого кабана. Окремі елементи аналогічної композиції представлені на мармуровій плитці з розкопок Ольвії 1962 р., яка знайдена у верхньому шарі південно-західного краю агори. На плитці збереглися зображення дерева життя, собаки, що торкається передніми лапами крони дерева, і якогось звіра, що стоїть на задніх лапах.

Всі ці знахідки свідчать про те, що на території Північного Причорномор'я, зокрема в Хараксі, Ольвії та на поселеннях її хори, були поширені пам'ятки, у сюжетному відношенні подібні до наших.

Дещо незвичайна композиція другого рельєфу. Навіть приблизну аналогію їй знайти не вдалось. Фігура юного Геракла з палицею в горизонтальному положенні на відомих нам рельєфах не представлена. Юнак-служник, що йде або стоїть позаду коня, рідко зображується озброєним. На нашому рельєфі, як і на рельєфі, виданому Г. Кацаровим¹⁰, він озброєний круглим щитом і дротиком. Розміри рельєфу дозволяють віднести його до групи вотивних пам'яток.

Велике поширення подібних рельєфів в стародавній Фракії стало достатньою підставою для визначення їх як фракійських. Вперше термін «фракійський вершник» був введений в наукову літературу в 60-х роках минулого століття французьким вченим А. Дюмоном.

Майже всі рельєфи римського часу із зображенням вершника, що уособлював героїзованого померлого, знайдені і на інших територіях, найчастіше визначаються терміном «фракійські».

М. І. Ростовцев, а потім В. Д. Блаватський пояснюють фракійський характер іконографії Діоніса та інших божеств, не кажучи про зображення вершника, тим, що римські частини, які перебували в Херсонесі і Хараксі, комплектувались головним чином з вихідців із північно-східної частини Балканського півострова. Етнічний склад цих гарнізонів, на думку В. Д. Блаватського, стверджується характером монетних знахідок з святилища¹¹. Однак серед монет, які охоплюють великий період часу з початку I ст. до н. е. до III ст. н. е., зустрічаються не лише монети грецьких міст Західного Причорномор'я (Візантій, Одесос, Томи) і так званих фракійських (Маркіанополь, Нікополь на Істрі, Павталія, Пло-

⁶ М. І. Ростовцев, Святилище фракійських богів и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре, ИАК, вып. 40, СПб., 1911, стор. 1 і далі.

⁷ Там же, стор. 17—20.

⁸ О. М. Щеглов, Два вотивних рельефа из Ольвии, ЗОАО, т. II (35), друкується.

⁹ ОАК за 1909—1910 гг., СПб., 1913, стор. 101, рис. 146.

¹⁰ Р. Казагов, Die Denkmäler der thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archäologico, Ser. II, fasc. 14, Leipzig, 1938, стор. 9, табл. XXXV, 505.

¹¹ В. Д. Блаватский, Харакс, МИА, № 19, стор. 258.

тинополь), а й монети грецьких міст Південного Причорномор'я (Синопа, Амастрія, Діоскуріада) ¹².

Культ героя був дуже поширений в античному світі. Уточнення питання про походження цього культу, визначення місця його виникнення досить утруднене і є темою спеціального дослідження.

Деякі вчені вважають, що ідею вершника — героя-бога, можливо, принесли фракійці з своєї батьківщини — Малої Азії. Образ вершника через Іонію потрапляє в Аттику, а згодом поширюється по усьому Балканському півострову ¹³. Інші припускають, що появу цього культу в Греції слід віднести ще до X—IX ст. до н. е., тобто до часу переселення еолійських та дорійських племен. Запозичений у сусідів-фракійців, він з Північної Греції потім поширюється на решту її території. Вже у Гесіода герої прирівнювались до півбогів. Вони зображувались у вигляді вершника-мисливця або воїна в супроводі собаки. обов'язковим атрибутом була змія, що підкреслювало хтонічний характер культур. В багатьох грецьких містах Малої Азії та материкової Греції існували святилища, присвячені героям. Рельєфи, присвячені героям, з'являються в Аттиці в V—IV ст. до н. е. ¹⁴ Про культ героя в Ольвії ми знаємо з декрету Протогена: «*καὶ τοῦ κατὰ τὸ πρότερον ὑπάρχον ἰχθυοπώλιον ἔως οὗ ὁ ἦρως ὁ Σωδίας...*» («и прилежашая к прежнему рыбному рынку, до того места, где герой Сосия...») ¹⁵. В Фанагорії на одному з горбів некрополя знайдені залишки, очевидно, героона ¹⁶.

Образ вершника представлений і в пізньоелліністичному мистецтві Боспора. Загальною рисою деяких боспорських стел із зображенням вершника і так званих «фракійських» рельєфів є вдале застосування традиційного грецького мотиву ¹⁷. Динаміка зображення підкреслена плащем, що розвивається за спиною вершника. Г. П. Іванова цілком вірно вбачала в цьому спадковість і зв'язок надгробного рельєфу із зображенням вершника, що скаче, з аттичним надгробним рельєфом IV ст. до н. е. ¹⁸ Зображення вершника на боспорських стелах I—II ст. н. е. різко відрізняються як від наших пам'яток, так і від рельєфів, поширених на території стародавньої Фракії. На перших — вершник на коні, що спокійно стоїть або повільно йде. Відсутні такі атрибути, як змія та вівтар. Лише на кількох стелах кінця I ст. до н. е. і I—II ст. н. е. є зображення вершника на коні, що скаче. До цих винятків треба віднести рельєф-присвяту Трифона з Танаїса, в деяких особливостях якого Т. М. Кніпович цілком слушно вбачає яскраво виражені традиції античного мистецтва ¹⁹.

Більшість вчених правильно вважає, що прототипом рельєфів «фракійського вершника» є грецькі зображення героїзованого покійника. Навіть найменування його — герой — було запозичене у греків ²⁰.

Цікаво відзначити, що образ вершника, що скаче, із собакою біля ніг коня є образотворчим мотивом, який застосовувався в коропластиці

¹² М. И. Ростовцев, Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре, ИАК, вып. 40, стор. 35—36.

¹³ Н. Н. Бригова, Образ всадника на рельефах Фракии и Боспора, КСИИМК, вып. XXII, М.—Л., 1948, стор. 56 і далі.

¹⁴ W. H. Roscher, Griechischen und römischen Mithologie, t. I, tl II, Leipzig, 1886—1890, стовп. 2441—2583.

¹⁵ IOSPE, v. I², 1916, № 32, В, 3.

¹⁶ В. Д. Блаватский, Раскопки на Таманском п-ове в 1937 г., «Искусство», 1938, № 3, стор. 136.

¹⁷ R. Hamann, Geschichte der Kunst, Berlin, 1958, стор. 708, рис. 734.

¹⁸ Г. П. Іванова, Образ вершника в боспорському надгробному рельєфі, АП, т. XI, 1962, стор. 177, рис. 12.

¹⁹ Т. Н. Кніпович, Танаис, М.—Л., 1949, стор. 86, рис. 41.

²⁰ Е. М. Штаерман, Мораль и религия угнетенных классов римской империи, М., 1961, стор. 251.

Боспора перших століть н. е.²¹ Таким чином, є всі підстави вважати, що культ героя й образ вершника, що скаче, здавна притаманні релігійному світогляду греків і грецькому мистецтву. Традиційний грецький стиль виступає на рельєфах з Тіри і майже на всіх votivних і надмогильних пам'ятках цієї групи римського часу.

Дослідники так званих «фракійських» рельєфів відзначають, що останні зустрічаються, в основному, в рівнинній частині Фракії, поблизу святилищ, де поява їх відноситься до II—III ст. н. е.²² Там же були виявлені майстерні, які виготовляли ці рельєфи.

Особливо часто знаходять рельєфи поблизу грецьких західнопричорноморських колоній: Одесоса, Месембрії, Аполонії, Істрії, Том²³. Такий мотив широко застосовувався в скульптурі, на стелах з грецькими і латинськими написами в містах Західного Причорномор'я.

Зображення кінного божества зустрічаються на монетах римського часу Істрії, Том, Тіри. На думку деяких вчених, грецькі культу домінують в релігійному житті Фракії римського часу. Вони поширились у Фракії як місцеві, незалежно від власне фракійських²⁴.

З написів на рельєфах випливає, що вони присвячувались, в основному, Асклепію, Аполону, Діоскурам. Аналіз цих написів становить великий інтерес. Більшість імен, що зустрічаються на них, грецького походження, багато грецьких романізованих імен і латинських та небагато імен фракійських, що зазнали романізації (наприклад, Βάσσος, Μοιχ'άναος). Перевага грецьких імен свідчить про значне поширення культу героя серед населення і грецьких міст Західного Причорномор'я. Так, культ героя існував в Істрії, де були відповідні колегії²⁵. Все це вказує на умовний характер терміна «фракійські рельєфи», що глибоко і міцно увійшов у нашу вітчизняну і зарубіжну літературу.

Культ бога-вершника, який охопив всі частини імперії, спочатку мав різні значення на тих чи інших територіях. Поступово втрачається більшість цих значень. Виділяється лише один образ всевладного бога і героя, близький римському Юпітеру або особі римського імператора. Цим пояснюється популярність цього культу, в першу чергу, серед солдатів, ветеранів, преторіанців.

Поява таких пам'яток в грецьких містах Північного Причорномор'я у II—III ст. н. е., зокрема в Тірі, безумовно зв'язана з перебуванням там римських гарнізонів, незалежно від етнічного складу окремих підрозділів.

Оскільки тірські пам'ятки мистецтва з аналогічними сюжетами попереднього часу невідомі, появу їх можна розцінити як нове явище в культурі і релігійному житті міста перших століть нашої ери, що свідчить, в першу чергу, про посилення не лише політичного впливу Риму, а й ідеологічного. Не випадково на другому тірському рельєфі вершник зображений у супроводі Геракла, культ якого в цей час, так само як і культ Діоніса, є офіційним культом імперії.

Риси схематизації окремих деталей цих рельєфів пов'язують їх з іншими пам'ятками пізньоантичного мистецтва периферії античного світу.

²¹ М. М. Кобылина, Терракоты Пантикапея и Фанагории, М., 1961, стор. 168, табл. XXXV, 4.

²² Р. Казагов, вказ. праця, стор. 3; Милко Мирчев, Нови епиграфски паметници от черномористо, Известия на Варненското археологическо дружество, кн. XII, Варна, 1961, стор. 7, 10, 11, табл. I, II; D. M. Pîrpidi, Dedicaces an cavalier Thrace decouvertes a Histria, Acta antiqua, t. X, Budapest, 1962, стор. 1—3, 220, 223—224; G. Michailov, вказ. праця, t. I—III.

²³ Jorgu Sioian, Tomitana, Bucureşti, 1962, стор. 37—49, 70—71, 205—206, рис. 11, 14, табл. IX, 2; LVIII, 2.

²⁴ D. Tsontchev, Iconographie et culte de quelques divinites grecques en Bulgarie, Revue archeologique, Paris, t. I, 1962, стор. 179—198.

²⁵ Я. Годоровъ, Паганизмъет въ долна Мизия, София, 1928, стор. 127.

РЕЛЬЕФЫ ВСАДНИКОВ ИЗ ТИРЫ

Резюме

В 1961 г. в засыпи одного из помещений дома II—III вв. н. э. были найдены два вотивных рельефа с изображением сцены охоты на дикого кабана. В центре композиции — изображение скачущего всадника. Большое распространение подобных рельефов в древней Фракии стало основанием для определения их в качестве фракийских. Изображение всадника, в большинстве случаев, трактуется как образ героя — героизированного умершего. Поскольку культ героя и образ скачущего всадника издавна были присущи религиозному мировоззрению греков и греческому искусству, термин «фракийский рельеф» может применяться в дальнейшем лишь условно.

В первые века нашей эры культ героя — всадника был очень популярен во всех районах Римской империи, сближаясь с культом Юпитера или обожествленного императора. Появление таких рельефов в Тире во II—III вв. н. э., несомненно, связано с пребыванием там римского гарнизона. Так как подобные памятники из Тире более раннего времени неизвестны, появление их можно расценивать как новое явление в культурной и религиозной жизни города первых веков нашей эры.
